

Autor teksta
Igor Žic

Povijest riječkog hotela *Bonavia*

Povodom 130 godina djelovanja hotela na današnjoj lokaciji i 100 godina otvaranja *Grande hotel Bonavia*

Hotel *Bonavia* jedan je od simbola Rijeke, mjesto susreta s dušom grada, s prošlošću koja je nenametljivo prisutna. Taj poslovni hotel desetljećima je najvažniji u gradu, no kako je došlo do toga da postane fokusna točka urbanog turizma, koji hoteli su mu bili konkurencija, zašto je uopće podignut na današnjem mjestu, kao i niz drugih pitanja pokušat ćemo razjasniti, ne bi li nam današnja idilična slika bila cjelovitija i razumljivija.

Rijeka je grad s kontinuitetom od dvije tisuće godina. Rimske zidine *Tarsatice* iz I. stoljeća, nadograđene u IV. stoljeću, tijekom srednjeg vijeka bile su samo održavane i obnavljane, ali identične u svakom metru svog obima. Slaveni su se pomiješali s lokalnim romanskim stanovništvom i grad se transformirao u *Flumen Sancti Viti* (Rijeku svetog Vida), no u urbanističkom smislu, dok je bio unutar zidina, dakle do kraja XVIII. stoljeća, rimski duh mogao se osjetiti u svakoj uličici i na svakom zidu.

Iz rimskog doba je i grobljanska crkvice svetog Andrije (*S. Andrea*) podignuta zapadno od utvrđenog grada. Stajala je do 1876. godine na prostoru između današnjeg Riječkog nebodera i Erste banke, a svojom dugovječnošću obilježila je okolicu. Prilikom rušenja zbog dotrajalosti ukazao se veliki rimski podni mozaik akvilejskog tipa s kraja V. stoljeća.

Krajem XVIII. stoljeća Rijeka je počela odbacivati svoju rimsko-srednjovjekovnu ljušturu i započelo je njeno oprezno širenje duž obale. Prema popisu stanovništva iz 1787. godine Bakar je bio najveći hrvatski grad sa 7.656, Rijeka je imala 5.956, Varaždin 4.814, a Zagreb 2.815 stanovnika.

U Rijeku je došao car Josip II. von Habsburg 13. svibnja 1775. godine i točno u podne iskrcao se s jedrenjaka koji je doplovio iz Senja. Prenoćio je u svratištu na obali Rječine. Idući dan bio je na misi u crkvi Marijina Uznesenja, koja je podignuta nad rimskim termama, i to od njihovog kamena, a navečer je otišao u kazalište. Bilo je to prvo riječko kameno kazalište koje je dao sagraditi Giuseppe Bon 1765. godine.

Zgrada je stajala na rubu posve neizgrađenog Dolca, odvojena tek uskim prolazom od dvije kuće podignute kad i kazalište, koje su stajale na mjestu dogradnje današnje *Bonavije*. U vrijeme carevog dolaska kazalište je vodio Giuseppe de Gerliczy (izvorno Grličić, 1721.-1798.), brat Giovannija Felicea de Gerliczyja, koji je upravljao Rijekom kao namjesnik od 1751. do 1776. godine.

U toj jednostavnoj, ali prilično masivnoj zgradi, bilo je mjesta za 300 posjetitelja - u parteru i 38 loža. Program je pretežno bio baziran na hazardnim igrama, od kojih je u to vrijeme bila najpopularnija *faraon*. Osim plesova i zabava, tek povremeno su se davale i ne odviše ozbiljne predstave različitih putujućih družina. Prostor je bio osvijetljen s 54 svjetiljke i 5 luster, na kojima su izgarale svijeće, pa je sve bilo u titravom i zagonetnom polumraku.

Izduženi trg ispred kazališta prema moru je zatvarala podjednako masivna zgrada pošte, koju je 1776. godine dovršio Pietro Henry, a prema istoku gradske zidine, iza kojih je bio augustinski samostan. Pošta je ipak pobijedila kazalište pa je ulica/trg koja je išla od Korza, paralelno sa zidinama, prema strmom i neizgrađenom zaleđu, nosila ime *Contrada della Posta*.

Ne znamo koliko je Josip II. bio zadovoljan večernjim programom, no znamo da nije bio posve zadovoljan onim što je vidio u Rijeci. Većina se ekonomskih aktivnosti svodila na fantastično uspješnu Rafineriju šećera, koja je prerađivala uvezenu šećernu trsku. Tu firmu, koja je zapošljavala 1.000 ljudi u vrijeme dok je u cijeloj Hrvatskoj bilo 300 manufakturnih radnika, vodili su Nizozemci, a u njoj je i carica Marija Terezija, njegova majka i suvladarica, imala dionice. No sve ostalo bilo je prilično skromno i daleko od uspješnosti koju je vladar očekivao.

Osim mjera koje su trebale oživjeti riječku trgovinu, car je donio odluku da se gradska vrata više ne moraju zatvarati noću, kao i da se grad slobodnije može širiti izvan zidina. Istovremeno je ukinuo niz crkvenih redova i bratovština, pa je tako ispraznio i augustinski samostan (1788. godine), dvadesetak metara istočno od današnje *Bonavije*. Naravno, uspostavio je 1776. riječki gubernij, koji se kao oblik uprave održao do 1918. godine. Tako se car odužio svom domaćinu Giovanniju Felice Gerliczyju zamijenivši ga prvim guvernerom grofom Josipom Mailathom de Szekhely.

Središnja osoba gradskog života Rijeke oko 1800. godine bio je Andrija Ljudevit Adamić. Taj okretni trgovac, bio je bogat preko oca Šimuna, ali i preko žene Elizabete Barčić. Kod Antuna Gnamba, glavnog riječkog inženjera tog vremena, zatičemo ga 1796. kao građevinskog službenika. Godine 1798. Adamić je projektirao novo veliko kazalište sa 1.600 mjesta i želio ga je podići svojim novcem, na Korzu, između pošte i mora. Uspio ga je dovršiti i svečano

otvoriti 3. listopada 1805. godine, ali na mjestu gdje je današnja Gradska knjižnica. Nezavisno od impresivne konkurencije, Gerliczyjevo kazalište, uz česte promjene vlasnika, održalo se do 1820. godine, kad je pregrađeno u stambenu zgradu.

Nama je od Adamićevog kazališta zanimljiviji jedan njegov projekt iz 1806. godine. Tada je predložio gradskoj upravi:

«Budući da ovome gradu nedostaje zgrada koja bi bila primjerena velikoj i prostranoj kući za prihvata gostiju, te budući da sam 22. travnja kupio Paravićevo (bogati posjednik Čabarske gospositije, op. aut.) gradilište u susjedstvu nove zgrade Gradske straže s visokim zidom, odlučio sam na njemu podići zgradu za smještaj stotinu ljudi, sa stajom za pedeset konja i ostavom za trideset kočija.» Pri tome je priložio nacrt objekta dugačkog 17 i širokog 19 klaftera (32x36 metara).» 1

Ovaj projekt realizirao je tek njegov unuk Eugenio Ciotta 1842.-1844. godine. U toj zgradi, koja je stajala na samoj obali, supružnici Adam i Catterina Ricotti otvorili su 1845. godine hotel *Re d'Ungheria* (*Ugarski kralj*). Plesačica Catterina Keser, rođena u Anconi 1818., jedna je od najvažnijih figura riječkog društvenog života tijekom XIX. stoljeća, kraljica pučke zabave i veselja. Udala se za Adama Ricottija mlađeg, gostioničara, hotelijera i trgovca, a dokazala je svoju samosvojnost, kad je nakon njegove smrti 1871. godine, nastavila razvijati obiteljski posao, sve do svoje smrti 1894. godine.

Na poznatom Pirisijevom planu Rijeke iz 1852. godine, označena su tri riječka hotela. Najvažniji je bio *Ugarskom kralju*, potom je tu *Kazalištu*, u zgradi koju je podigao Adamić, a hotel *Pošti* bio je smješten u pregrađenom Gerliczyjevom kazalištu, dakle tek dva-tri metra od ulaza u današnju *Bonaviju*.

Između kazališta i dvije zgrade na prostoru današnje *Bonavije* počinjala je Uličica svetog Andrije, koja se potom uspinjala u brdo, da bi se u širokom luku spustila do crkvice svetog Andrije. Išla je po rubu vrtače, ispunjene zelenilom, prolazeći na najvišoj točki ispred stare vile obitelji Meynier (pokraj današnje zgrade FINA-e), tadašnjih vlasnika Tvornice papira, koju je utemeljio Adamić 1821. godine.

Ispod te vile izbijao je potok Andrejšćica i Uličica svetog Andrije jednostavno ga je zaobilazila, kao i cijeli taj ne odviše pogodan teren.

Godine 1856. G. A. Lavoratori, još jedan Adamićev unuk, otvorio je ljetno kazalište na Dolcu, nedaleko od crkvice svetog Andrije. *Teatro diurno* bio je česta pojava u to vrijeme. Najčešće je bila riječ o improviziranoj drvenoj pozornici koja se postavljala preko ljeta, a koja je bila tek izlika za obilnije točenje vina i piva u hladu gustih krošnji.

Godine 1874. taj teren kupila je udovica Catterina Ricotti, koja je sagradila obiteljsku kuću po projektu Jakova Matica, a skladište građevnog drva pretvorila je u kazališnu dvoranu nazvanu *Teatro Ricotti*. Riječ je o građevini odmah uz željezničku prugu, koja je povezala Zagreb i Rijeku 1873. godine.

Upravo zahvaljujući željeznici uslijedilo je novo doba riječkog turizma – godine 1874. podižu se dva impresivna hotela. Prvi je *Europa*, koji je projektirao Tršćanin Giuseppe Bruni za Josipa Gorupa, najbogatijeg Slovenca svog vremena. Zgrada u stilu venecijanskog klasicizma iznikla je na prostoru srušenog *Ugarskog kralja/stare Europe*, ali je bila višestruko veća, zauzevši cijeli blok na obali.

Drugi je *Hotel de la Ville* (danas restoran *Indeks* u Krešimirovoj ulici). Njega je projektirao i izgradio Ivan Bakarčić za svoju obitelj. Zgrada je imala četiri kata, a na svakom po deset soba prema Korzu Deak, te sedam prema Brajdi, ukupno 68 soba sa 120 kreveta. Vlasnik hotela bio je G. Scheider. Unutrašnje uređenje bilo je raskošno, s impresivnim brončanim lusterom u predvorju, velikim restoranom i pivnicom koja je imala prostranu vrtanu terasu.

Europa i *Hotel de la Ville* nametnuli su sasvim nove, velegradske standarde u hotelskoj ponudi, kako svojim dimenzijama, tako i blještavim salonima i restoranima, s puno mesinga, kristala i ogledala. Uz ova dva objekta egzistiraju i *Alla Stela* (nekadašnje kazalište/hotel *Pošti*), *Al Re d'Ungheria* (na novoj lokaciji), *Al Nuovo ritornello* na Korzu i *Aquila nera*.

Godine 1874. gradonačelnik Giovanni de Ciotta, još jedan Adamićev unuk, dovršio je obnovu i nadogradnju Municipija (nekadašnji augustinski samostan) koji je dobio današnji izgled. Zahvaljujući tome ulica od Korza prema današnjoj *Bonaviji*, postala je *Via del Municipio*.

Upravo u tom razdoblju iz Češke je došao u Rijeku dvadeset četverogodišnji Felix (Felice) Eckerl i u prosincu 1875. otvorio gostionicu na Korzu Deak, kućni broj 632, nedaleko *Hotel de la Ville*. Kako mu je posao išao dobro, odlučio se 8. lipnja 1876. godine na otvaranje hotela *Nazionale* s restoranom u *Via del Municipio*, kućni broj 548, u staroj zgradi do hotela *Alla Stela*. 2

Ovaj datum uzima se kao početak hotelske djelatnosti današnje *Bonavije*. Reakcija gradskog dnevnika *La Bilancia* bila je relativno negativna:

«Novi restoran u *Via del Municipio* ima natpis ispisan velikim slovima *Restaurazione Nazionale*, za koji nije jasno na kojem je jeziku, a koji, osim toga, odviše strši izvan linije fasade.» 3

Primjedba Emidija Mohovića, vlasnika novina, glavnog urednika i autora dobrog dijela tekstova, bila je vezana uz to što je ime hotela bilo napisano bez

slova *e*, dakle *Nazional*, a ne ispravno *Nazionale*, kako se ime hotela pojavljuje poslije nekoliko dana u istim novinama.

Vrlo brzo, već 26. srpnja, otvara se i temeljito obnovljeni hotel *Al Nuovo ritornello*. S druge strane neizgrađenog Dolca, počeo je, pak, 29. kolovoza djelovati *Teatro Ricotti*, na mjestu gdje je već uspješno djelovala pivnica okretne vlasnice. Na neki način, njen primjer slijedio je g. Bukounik, koji je 22. studenog 1876. kupio teren s manjom zgradom na Korzu Deak, odmah uz prugu, s namjerom da otvori pivnicu s ljetnom terasom hladu visokih kestenova. Iz tog nepretencioznog lokala izrast će se vrlo popularan hotel *Deak* (danas zgrada Doma sindikata *Franjo Belulović*), čije je djelovanje u jednom razdoblju povezano s *Bonavijom*.

Iz ne baš jasnih razloga hotel *Nazionale* promijenio je vlasnika, pa ga je od Felixa Eckerlea preuzeo Luigi Spinazzi 18. listopada 1877. godine. 4

Moramo registrirati još jednu važnu figuru riječke prošlosti koja je doselila na Dolac. Naime, 10. travnja 1878. godine, fotograf Ilario Carposio otkupio je fotografski studio i opremu Giuseppea Luzzatta na Dolcu, kućni broj 567, u pomoćnoj prizemnici Ricotti. U tom prostoru djelovao je idućih četrdeset godina, ostavivši nam niz upečatljivih i povijesno važnih veduta brzo rastućeg grada.

Godine 1880. gospođa Ricotti angažirala je poznatog projektanta Jakova Matića da joj izvede novu, raskošniju pozornicu. Gledalište je i dalje ostalo improvizirano, s nizom drvenih klupa.

Isti arhitekt projektirao je 1882. pregradnju stambene zgrade Bakarčić iz 1874. godine, u hotel *Lloyd* na Trgu Adamić. Tim zahvatom Rijeka je, nakratko, dobila, duž okomice Via del Municipio, niz od čak četiri hotela: *Europa*, *Lloyd*, *Alla Stella d'oro* i *Nazionale*.

Godine 1883. gradonačelnik Ciotta, inače vojni građevinski inženjer, odlučio je urbanistički riješiti problem Dolca. Za početak općina je otkupila veliki teren obitelji Vranyczany i srušila je staro kazalište/hotel *Alla Stela d'oro*, kako bi ulica dobila potrebnu širinu. Istovremeno gradonačelnik je potražio odgovarajućeg arhitektu, koji bi mogao opredmetiti njegove vizije. Našao ga je u Giacomu Zammattiu, kojeg je 1883. pozvao da iz Trsta pređe u Rijeku, kako bi nadzirao gradnju novog kazališta bečkih arhitekata Fellnera i Helmera. Upravo u spoju djelovanja Ciotte i Zammattia Rijeka je dobila Dolac kakav danas znamo, a hotel *Bonavia* prestao je biti tek arhivski spis i postao nešto posve stvarno.

Njih dvojica zamislili su pravilne blokove s novim ulicama Clotilde inferiore (Dolac) i paralelnom Clotilde superiore, ispred vile Meynier, te poveznicu Ulicu broj devet. Ulica svetog Andrije - ime je ostalo iako je

građevina bila davno srušena zbog trošnosti – zadržala je samo dio svog ranijeg pravca. Ovim zahvatom natkriven je potok Andrejščica, nasut je središnji dio vrtače i otvorio se značajan građevinski prostor za monumentalizaciju Dolca. Kako je bila riječ o velikom građevinskom pothvatu, gradonačelnik se odlučio za imenovanje paralelnih ulica imenom Clotilde, žene nadvojvode Josipa, bratića cara Franje Josipa, koji se 1882. doselio u Rijeku i nastanio u vili današnjeg Državnog arhiva.

U trenutku gradnje Via Clotilde inferiore vlasnik dvije građevinske parcele i zgrade nekadašnjeg hotela *Nazionale* bio je Ignazio Bonetić. On se odlučio za gradnju na parceli do hotela, a projekt je povjerio Giuseppe Chieregu, kojem je preporuka bila dogradnja dugačke, stare Adamićeve kuće na Rječini 1880. godine i njeno pretvaranje u zgradu Hrvatske gimnazije.

Chierego je za Bonetića projektirao trokatnicu sa sedam prozorskih osi i bočnim plitkim rizalitima, na kojima su i dva balkona. Historicistička dekoracija je diskretna, no ipak daje jednu ozbiljnost fasadi. Po projektu zgrada je bila namijenjena za stanovanje, a ako je gostionica postojala, ona je egzistirala u prizemlju nekadašnjeg hotela *Nazionale*. Zgrada je bila dovršena 1885. godine, kao prva novogradnja u ulici.

U istom bloku 1885. godine bila je podignuta i trokatna stambena zgrada zapadno od zgrade Bonetić. Nasuprot ove tri zgrade Giovanni de Ciotta zamislio je impresivnu Osnovnu školu za djevojčice (danas Sveučilišna knjižnica i Muzej moderne i suvremene umjetnosti), a s druge strane Dolca još impresivniju Osnovnu školu za dječake (danas Talijanska gimnazija). Obje školske zgrade, kojima se gradska uprava nadmetala sa mađarskim gubernijem, projektirao je 1885. Giacomo Zammattio.

Pripremni radovi za izgradnju škola započeli su 1886. godine, no bili su prekinuti za vrijeme trajanja epidemije kolere, tako da su pod krov došle tek u travnju i svibnju 1887. godine. Gradnju je izvodila tvrtka *Depanther i Botta*, koja je dovršila obje zgrade u prosincu 1887. godine. Nadzor gradnje Muške škole bio je povjeren Giuseppeu Chiereghu. Svečano otvorenje uslijedio je 9. siječnja 1888. godine.

U slučaju Ženske osnovne škole mora se napomenuti da je njeno istočno krilo dogradio Giovanni Rubinić 1902. godine, nakon rušenja manje susjedne zgrade, poštujući osnovnu Zammattijevu zamisao.

Godine 1888. na Dolcu je obnovljen *Teatro Ricotti*, tada već *Teatro Fenice*, a to novo ime, koje priziva ugledno venecijansko kazalište, ukazuje na narasle ambicije vlasnice. Po projektu Nicole Predonzanya temeljito je obnovljena i povišena pozornica, izveden je novi dekorativni portal, te radna galerija za manipulaciju kulisama. U dvorišnom dijelu, uz južni red loža sagrađene su prostorije za glumce, članove zbora i osoblje, te sanitarije. Stolice

su tapecirane, uređen je prostor ispod pozornice za orkestar i uvedena je plinska rasvjeta. Tako se u kazalište moglo smjestiti 500 ljudi u parteru, te 200 na galeriji i ložama. Kazalište je i dalje bilo nepokriveno i takvo će ostati do 1901. godine, kad je napokon dobilo platnenu krov, koji je dekorativno oslikao Giovanni Fumi 1900. godine, kao jedan od zadnjih svojih radova.

Kazalište je imalo dramske i operetne predstave sa glasovitim izvođačima (Zago, Benini), ali i cirkuse sa dresiranim konjima, mađioničare, variete, lutkarske družine s marionetama (Riccardini, Gorno-Dall Aqua), mađarske operetne družine, a ponekad su se priređivali i borilački spektakli.

Prilikom dovršetka zgrada u Via Clotilde inferiore gradonačelnik Ciotta naručio je od Ilaria Carposia seriju fotografija koje su trebale zabilježiti nove uspjehe gradske uprave. Vidimo tako dvije masivne školske zgrade, podignutu cestu, prednju fasadu *Teatro Fenice*, te blok sa stambenom zgradom Bonetić, uz koju je dograđena skladna trokatnica s visokim potkrovljem. Do zgrade Bonetić nekadašnja je zgrada hotela *Nazionale*, a iza cijelog bloka je prostrani vrt, te strmina koja se penje prema velikom parku obitelji Meynier. Ulicu Clotilda inferiore s istočne strane zatvara zgrada Municipija, u kojem je gradonačelnik Ciotta, na toj dužnosti od 1872. do 1896. godine, smišljao kako od Rijeke napraviti jedan od najuspješnijih gradova Austro-Ugarske monarhije.

Dana 3. lipnja 1887. pojavljuje se u jednom oglasu ime *Trattoria alla Buona Via*, za koju je navedeno da je u novoj kući Bonetić, koja je na spoju Ulice Municipija i Ulice svetog Andrije (!). Ovo određenje pokazuje staru riječku naviku da se ulice i lokaliteti nazivaju službeno nepostojećim nazivima, što i nije čudo za grad u kojem je svaka ulica promijenila najmanje desetak, a često i više imena.

Vlasnik gostionice *Bonavia* poziva u oglasu svoju cijenjenu klijentelu, ali i sve druge, da dođu u nedjelju 4. lipnja 1887. godine na pivo *Steinfeld*. Osim toga nudi pravi teran i bijelo vino, a navodi i daje u produžetku vrtnog djela boćalište s dvije staze.

Godine 1887.-1888. Giacomo Zammattio započeo je uspješnu suradnju s Robertom Whiteheadom, izumiteljem torpeda i vlasnikom tvornice u kojoj se to razorno oružje proizvodilo, a u kojoj je i gradonačelnik Ciotta imao udjela. Za tog u Rijeci udomaćenog Engleza projektirao je *Venecijansku kuću* u ulici Clotilde inferiore na broju 7. Tim raskošnim projektom nastavilo se pretvaranje Dolca u velegradsku četvrt. Kako je Whitehead bio izuzetno zadovoljan Zammattio je projektirao i podjednako monumentalne stambene zgrade na brojevima 3 i 5, a potom je za Narodnu štedionicu projektirao uglovnice s kupolom nasuprot Muške škole, koja je iznikla na spoju Ulice svetog Andrije i Clotilde inferiore. Ove tri zgrade, s kojima je Dolac dobio današnji izgled, podignute su 1895.-1896. godine.

Kao odgovor na gradske škole na Dolcu gubernij je odlučio podignuti Državnu mađarsku osnovnu i višu djevojačku školu u Via Clotilde superiore i dao je u tu svrhu 50.000 fiorina. Projekt je izveo vrsni arhitekt Gyözö Czigler, profesor graditeljstva Starog vijeka na Politehnici u Budimpešti. On je zgradu zamislio kao strogu neorenesansnu palaču. Gradnja je povjerena riječkoj firmi V. Celligoi & G. Leard, koja se obavezala da će posao obaviti za manje od godinu dana – od kolovoza 1896. do srpnja 1897. godine. Ta zgrada zatvorila je sa sjeverne strane blok zgrade Bonetić i vrtni dio gostionice *Bonavia*. Cijelo vrijeme ostala je u obrazovnoj funkciji, pa su u njoj danas Prva riječka hrvatska gimnazija i Gimnazija *Andrija Mohorovičić*.

Kao vlasnik zgrade u kojem je djelovala gostionica *Bonavia* spominje se Ignazio Bonetić sve do 1906., a onda je zgrada prešla na obiteljske nasljednike, koji se spominju i 1921. godine. S druge strane vlasnik gostionice *Alla Bonavia* 1903. godine je Ferdinand Scala. On tvrdi u oglasu da je to najpoznatiji riječki restoran, koji je posve preuredio i kojem je povećao vrtni dio, u kojem je boćalište i dalje važan dio ponude.

Ističe talijansku i njemačku kuhinju, dobra domaća, te vina iz Sanvicenta i Smoljana u Istri, kao i prvorazredna dalmatinska vina. Za ljubitelje piva preporuča pak *Puntigamer Keiserbier*.

Ipak, početak djelovanja hotela *Bonavia* pod tim imenom zbio se 1906. godine. Tada su povećani prozori u prizemlju, kako bi se dobilo više svjetla u restoranu. Dnevnik *La Bilancia* donosi reklamu 4. studenog 1906. godine.

«Grande hotel *Bonavia*

Via Clotilde inferiore

Hotel posve nov, sa pedeset i osam elegantno uređenih soba, s maksimalnom udobnošću. U središtu grada, osvijetljen električnim svjetlom. Sobe po povoljnoj cijeni. Dodatak restoran s veličanstvenim vrtom otraga. Izvrsna kuhinja, talijanska i njemačka. Birana vina, domaća i strana. Prvorazredno pivo, suvremena posluga.

Tramvaj od željezničke stanice za sve vlakove i parobrode. Za udobnost putnika restoran ostaje otvoren do dva sata poslije ponoći. Tel. br. 346.»

Ako se napokon pojavio hotel *Bonavia* u gradskom životu Rijeke, ni drugi poduzetnici nisu mirovali. Tako Federico Heim, vlasnik hotela *Deak* od 1889. godine, u velikom oglasu ističe da 1. prosinca 1907. godine otvara temeljito preuređen hotel *Deak*, u koji je uveo električnu struju.

Velikom uspjehu tog hotela doprinosila je dopadljiva dvorana površine 200 m², s visinom od desetak metara, s velikim svjetlarnikom, raskošno dekorirana štukaturama i freskama koje je 1891. godine izveo Giovanni Fumi, glavni riječki slikar tog razdoblja. Ta dvorana bila je jedan od centara riječkog

zabavnog života, naročito u vrijeme karnevala, i zapravo se nadopunjavala sa starim *Teatro Fenice*.

No, Federico Heim, osim obnove hotela *Deak*, objavljuje i otvorenje svog novog hotela *Royal* na Korzu (danas zgrada Županije primorsko-goranske), kojeg je projektirao Emilio Ambrosini, s fasadom u raskošnom cvjetnom secesijskom stilu. Prema zamisli arhitekta detalje na fasadi izveo je Domenico Rizzo. Hotel je imao lift poduzeća F. Wertheim iz Budimpešte. Oba ova hotela – *Deak* i *Royal* - u kraćem ili duljem razdoblju bili su povezani s *Bonavijom*.

Godine 1910. hotel *Bonavia* promijenio je adresu jer su od 1908. godine uslijedila preimenovanja ulica – ni prva, ni zadnja! – u nastojanju lokalne uprave da se u Rijeci stvori ugođaj talijanskog grada. Tako je Via Clotilde inferiore postala Via Edmondo de Amicis. Dakle, austrijsku plemkinju, koja je nakon smrti supruga nadvojvode Josipa 13. lipnja 1905. godine, napustila Rijeku, zamijenio je tada vrlo popularan talijanski pisac za mlade.

Osim ulice promijenili su se i vlasnici hotela, pa Nikola Mateljan i Anton Matejčić pozivaju 1. svibnja 1910. godine na otvorenje posve preuređenog vrta.

«Kuhinja kao do sada domaća i njemačka, uz bogati izbor najtečajnijih jela. Raznovrsna izvršna vina, kao i bijelo i crno pivo glasovite tvornice *Köbanya*. Posluga brza i točna.»

Već 1911. godine umjesto njih pojavljuje se Julius Ederer Burger kao novi vlasnik *Bonavije*, koju reklamira kao *depandance* svog hotela *Deak*.

«Oboje u središtu grada, nedaleko kolodvora i parobrodarske stanice. Ukusna i najbolje posjećene kuće za porodice. Izvršna kuhinja i pića. *Pilsner urquell* pivo.»

Iste 1911. arhitekt Thedor Träxler, školovan u Beču kod uglednog Otta Wagnera, izradio je prvi projekt za veliki armirano-betonski *Tetro Fenice*. Već taj rad uključivao je kazalište, varijete, casino s koncertnom dvoranom i društvenim prostorijama, te stambene prostore. Zbog problema s otkupom zemljišta za gradnju, casino i luksuzna stambena zgrada (šesterosobni stanovi s vlastitim stubištem i liftom, krovna terasa sva u zelenilu) ostali su samo projekt, a uslijedile su i nove verzije kazališne zgrade. Krajem 1912. Träxler je dovršio projekt, zgrada je građena tijekom 1913. godine, a svečano otvorenje uslijedilo je 2. svibnja 1914. godine izvedbom Puccinijeve opere *Tosca*.

Time je Rijeka dobila prvo kazalište u Europi čija je nosiva konstrukcija od armiranog-betona. Ono je projektirano i građeno u isto vrijeme kao i čuveni pariški *Théâtre de Champs-Élysées*, koji potpisuje Auguste Perret.

Kazalište s dvije velike dvorane – *Sala bianca* ispod razine zemlje s 500 sjedećih mjesta i velikim plesnim podijem, te glavna dvoranom u prizemlju s 1.450 sjedećih mjesta, ostavlja bez daha dobre poznavatelje arhitekture, pogotovo kad se razmatra u kontekstu vremena nastanka. U stvari, riječ je o

najvećem kazalištu na ovim prostorima i gotovo je nevjerojatna transformacija od improviziranog ljetnog kazališta Catterine Ricotti do europski relevantne građevine. Uoči prvog svjetskog rata, kad je Rijeka sa Sušakom imala 65.000 stanovnika, a Zagreb 75.000, izgledalo je da je sve ostvarivo u čudesnom gradu na Kvarneru.

Godine 1914. u Rijeci je djelovalo 20 hotela - u Zagrebu samo tri! - koji barem zaslužuju da se nabroje, jer je to apsolutni vrhunac hotelijerstva u gradu, dakle, u Starom gradu bili su skromni *Albergo popolare* i *Alla città di Milano*, na obali *Europa*, *Adria* i *Quarnero*, na Korzu *Royal*, *Lloyd* i *Alla Marina mercantile*, na Dolcu *Bonavia*, na Korzu Deák bili su jedan do drugog *Deák*, *Bristol*, *Hungaria*, *Hotel de la Ville* i *Imperial*, u Industrijskoj ulici ogroman hotel *Emigranti*, dugačak 160 metara, s 1.500 kreveta. Na Sušku moglo se, pak, odsjesti u hotelima: *Kontinental*, *Sušak*, *Klotilda*, *Jadran* i *Pećine*.

Julius Ederer Burger bio je vlasnik hotela *Bonavia* do 1915. godine, kad ga je preuzeo Paradeiser. Potom su uslijedile godine prvog svjetskog rata, koje Rijeku nije odviše pogodile, za razliku od vremena od 1918. do 1924. godine kad su se kraljevine Italija i Jugoslavija borile za grad.

Jedan zanimljiv opis situacije u Rijeci krajem 1918. godine ostavio je talijanski dragovoljac Giovanni Comisso, kasniji bliski suradnik Gabriele D'Annunzia.

«Grad je vrvio lijepim djevojkama: prodavaonice slatkiša bile su prepune izuzetnih poslastica, nebrojene kavane s mnoštvom ilustriranih časopisa, slasnim zabaljonima, uslužnim konobarima, radnje s parfemima iz cijelog svijeta... Riječani su svaku večer pozivali talijanske časnike svojim kućama na zabave koje bi se otegle do idućeg dana. Jedni su jeli, drugi pili; zaista se činilo da je ovaj grad, sa životom koji je obilovao darovima, bio nagrada za sve naše napore tijekom rata.» 5

Nakon što je Gabriele D'Annunzio zauzeo grad 12. rujna 1919. godine, smjestio se u Guvernerovu palaču i uveo anarho-tiraniju, hotele *Europu*, *Royal* i *Bonaviju* ispunili su njegovi bliski suradnici, a restorani su postali pozornica za umjetničko-egzibicionističke ispade. Nedugo poslije njega u grad je došao i Filippo Tommaso Marinetti, tvorac futurizma i podjednako sklon kazališnoj patetici kao i D'Annunzio. Odsjeo je tri tjedna u hotelu *Lloyd* na Piazza Dante (danas Trg Republike Hrvatske) i uključio se u sva događanja u gradu.

Držao je predavanja i izvodio je predstave u *Teatro Fenice*, u hotelu *Budai* (ex *Hotel de la Ville*) i u kavani u prizemlju hotela *Lloyd*. Često je neobično hodao po Korzu nastojeći isprovocirati reakcije Riječana, no u prvom redu okupljao je oko sebe mladež, koja ga je slijedila iščekujući njegove ekstravagantne ispade. Ubrzo ga je D'Annunzio potjerao iz Rijeke jer je privlačio odviše pažnje.

Gabriele d'Annunzio obožavao je velika okupljanja, parade, svoje govore i poigravanje masom. No u trenucima kad bi poželio nešto intimniju atmosferu, znao bi prošetati u večernjim satima od Guvernerove palače do Dolca, gdje je tada živio riječki gradonačelnik Riccardo Gigante i kod njega ostati na večeri koju je spremala Riccardova sestra Luigija, zvana Gigetta.

Omiljena gostionica bila mu je, pak, *Cervo d'oro* (*Zlatni jelen*), koja je bila nedaleko hotela *Royal*, u današnjoj Adamićevoj ulici. Tamo je volio jesti rižoto od škampi, iako je prostor bio mračan i neugledan. Kad je jednog dana njegov *akcioni tajnik* Guido Keller donio prepariranog čudnovatog kljunaša D'Annunzio se toliko oduševio da je *Cervo d'oro* postao *Ornitorinco* (*Čudnovati kljunaš*). Prije rižota ispijao je *Morlačku krv*, kako je nazivao sherry brandy, a ni kokain mu nije bio stran.

Kako je D'Annunzijeva ljubavnica, pijanistica Luisa Baccara (Bakarić), dobila odviše utjecaja na Pjesnikovom dvoru, švicarski barun i pilot-as Guido Keller i njegov prijatelj Giovanni Comisso smisli su zabavu *Dvorac ljubavi* u vrijeme karnevala, početkom 1920. godine. Planirali su kazališno događanje na gradskom kupalištu *Quarnero*, koje je od 1913. godine stajalo visoko na lukobranu. Plan je bio jednostavan: Luisu Baccaru, zatočenu u dvorcu – u ovom slučaju kupalištu *Quarnero* - spasiti će povorka *vitezova* koji će spustiti od Guvernerove palače, uz *Bonaviju*, do luke, potom čamcem doći do kupališta, izvući zatočenicu i otploviti na slobodno more. U onom dijelu koji nisu spomenuli D'Annunziu, planirali su Baccaru jednostavno odvesti daleko od Rijeke. Pjesnik je odbacio cijelo događanje uz obrazloženje da je previše danuncijevsko!

O psihozi koja je zavládala Rijekom, ostavio je svjedočanstvo i Leone Kochnitzky, belgijski pjesnik i bliski Komandantov suradnik. On je opisao 15. lipnja 1920. godine, kada je grad slavio svog zaštitnika svetog Vida.

«Osvijetljeni trgovci, barjaci, veliki ispisani transparenti, barke s lanternama iskićenim cvijećem (čak je i more imalo svoju ulogu u festivalu) i ples... Plesalo se posvuda: na trgovima, po ulicama, na molovima; danju, noću, plesali su i pjevali, ne senzualnom mekoćom venecijanskih gondolijera, već, mogli bi reći, bijahu to ničim sputane bakanalije. U siromašnim domovima Starog grada žene su skinule svete slike. Sićušna su svijetla osvjetljavala lik Gabriele D'Annunzia. Netko će to možda nazvati histerijom. To je *Bal des Ardents*. Pod pogledom neprijateljskog i kukavičkog svijeta... Rijeka pleše pred smrću.» 6

Poslije *Krvavog Božića* 1920. regularna talijanska vojska protjerala je D'Annunzia iz grada, a hotelima je ostalo tek popisati štetu.

«U ovoj kategoriji tražilaca odštete ne mogu se jasnije razlučiti neke njihove podskupine ili osobnosti. Upadaju u oči vlasnici ugostiteljskih objekata,

među kojima su osim hotela *Royal* (285.000 lira), još i hotel *Europa* (tražio 35.993, procijenjeno kao isplativo 9.500 i hotel *Bonavia* (5.740-5.000), te gostionice, pansioni i točionice koje žele namiriti troškove za oštećene lokale i inventar, te za odneseno pokućstvo, opremu i pribor.»⁷

Situacija se u Rijeci smirila tek 1924. godine kad je Rijeka pripala Italiji, a Sušak Jugoslaviji. Za *Bonaviju* važan događaj uslijedio je 12. kolovoza 1926. godine, kad je Giovanni Pavella postao vlasnik hotela. Gospodin Pavella u stvari je bio Ivan Pavela iz sela Tugari, Poljica, petnaestak kilometara od Omiša u Dalmaciji, a rodio se 18. kolovoza 1892. godine, u obitelji Jurja Pavele i Antonije rođene Antičević.

U trenutku kad je preuzeo hotel *Bonaviju* živio je u Rijeci u Ulici Goldoni broj 3, na prvom katu. U službenim dokumentima nije mu upisana nacionalnost, pa se može pretpostaviti da još nije bio riješio svoj položaj u tim turbulentnim vremenima. U grad na Kvarneru dovela ga je veletrgovina vinom, u kojoj je bio izuzetno uspješan.

Situacija u Rijeci nije bilo naročito optimistična i pokazalo se da je granica na Rječina donijela velikih problema gradskoj ekonomiji. Rijeka je od jednog od najuspješnijih gradova Austro-Ugarske i njene druge luke (poslije Trsta) postala talijanski provincijski gradić u koji više nitko nije imao razloga dolaziti. U gradu su djelovali, osim *Bonavije*, i hoteli *Imperiale*, *Reale* (ex *Royal*), *Quarnero* (na mjestu današnje zgrade *Euroherca*), *Adria*, koji je od 1914. do 1942. vodio Tranquillo Negri i *Excelsior* (ex *Deak*)

Na samom kraju 1926. godine otvoren je novi, željezni, pogranični most preko Rječine, kao spoj između Kraljevine Italije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Godine 1930. bitno je izmijenjena Via XXX Ottobre (30. listopada 1918. godine bio je datum kad su se, navodno, Riječani izjasnili plebiscitarno za priključenje Italiji; ranija Via del Municipio) pa je umjesto strmog uspona od Piazza Dante dalje išlo široko stepenište. Tada je i terasa iznad današnje agencije *Generalturist* dobila svoj izgled, jer su srušene zgrade koje su stajale između *Bonavije* i Municipija.

Godine 1934., povodom desetogodišnjice priključenja Rijeke Italiji, izveden je čitav niz zahvata u gradu i priređen je niz događanja. Najvažniji zahvat bilo je asfaltiranje ceste Trst-Rijeka u dužini od 76 kilometara (kao prve na ovim prostorima, jer Kraljevina Jugoslavija nije imala niti jednu asfaltiranu cestu!). U središtu Rijeke preuređen je Trg Regina Elena (današnji Jadranski trg), obnovljeni su obala i lukobran. Priređene su velike izložbe slika, knjiga i fotografija, dovršena je velika škola Tommaseo (današnji Filozofski fakultet u Starom gradu), te, kao vrhunac, svečano je otvoren Zavjetni hram na Kozali, crkva čiji zvonik je financirao sam Mussolini. Posljednja dva objekta projektirao je riječki arhitekt Bruno Angheben.

Centar društvenog života grada bio je *Teatro Fenice*. Taj multifunkcionalni objekt bio je kazalište, kino, mjesto političkih okupljanja, izložbeni prostor. Nedjeljom prijepodne cijele obitelji dolazile bi u *Sala bianca*, a u večernjim satima samo muškarci. Osim jazza bilo je i puno djevojaka ne baš čvrstog morala.

U vremenu krize *Bonavia* se nametnula kao glavni gradski hotel, zahvaljujući Pavellinoj okretnosti i predanosti poslu. U tim vremenima egzistirali su i barovi: *Adria, Ferrara, Litorale, Nazionale, Roma, San Marco, Sasso Bianco, Teatro Fenice, Ornitorinco, Tosca* i *Verona*; kavane: *Centrale, Panciera, Fiumara, Borsa, Quarnero* i *Sport*, a od restorana veliki ugled uživala je *Conca d'oro* (*Zlatna školjka*), koju je vodio Edoardo Budicin, rođeni Puljanin. Taj restoran primorskog ugođaja, počeo je djelovati 1929. godine na današnjoj lokaciji, nakon preuređenja uglednog arhitekta Edoarda Goellnera, preselivši se iz zgrade koja se trebala rušiti pokraj *Teatro Fenice*.

Dana 12. studenog 1937. godine Giovanni Pavella registrirao je veliku firmu za trgovinu vinom u Slobodnoj lučkoj zoni, a živio je u vili na Costabelli. Godine 1939. pokrenuo je dogradnju hotela *Bonavia*.

«Adaptacija hotela *Bonavia* izvedena je s namjerom da se modernizira taj gradski hotel, u skladu s novim tendencijama u arhitekturi. Na monolitnoj i statičnoj zgradi fasada je horizontalnim istakama podijeljena na tri nejednaka dijela, čime je postignuta određena dinamika. U prvom dijelu (prizemlju) reprezentativnost zdanja postignuta je oplatom od kamena travertina. Drugi dio zgrade čine tri kata čiste fasade i pravilnog ritma prozora. Najviši su dio posljednja dva kata hotela, na kojima se ritam prozora izmjenjuje s ritmom vertikalnih istaka između prozora. Asimetričnost, pa i iluzija različitih volumena potpuno je uspjela.» 8

Ovaj tekst treba malo pojasniti. Naime, stara *Bonavia* bila je trokatna historicistička zgrada s nalijepljenim dekoracijama na fasadi. Prilikom rekonstrukcije hotela fasada je jednostavno očišćena od dekoracija, dodana je kamena obloga u prizemlju i dograđena su dva, odnosno tri kata – šesti kat izveden je uvučeno, pa je nastala manja, ugodna terasa, s lijepim pogledom na Kvarner.

Kako je arhitekt (Alessandro Bolass?) koji je izvodio zahvat poštivao ranije postojeće stanje, on je to diskretno akcentirao istakama, tako da je asimetričnost posljedica promišljene gradnje, a ne proizvoljne igre. Između hotela i stepeništa i dalje su bile dvije, tada već vrlo trošne zgrade, od kojih je na prvoj (*ex Nazionale*) izveden manji zahvat na fasadi kako bi se vizualno povezala s hotelom, odnosno prikrila njena neuglednost, a dobivena čista ploha iskoristila za reklamu *Bonavije*.

Te 1939. godine organiziran je veliki natječaj za projekt uređenja Municipija i cijelog bloka oko njega. Većina radova predvidjela je nove

komplekse zgrada zastrašujućih dimenzija, bez ikakve veze sa aktualnom situacijom i predviđala je velika rušenja, koja su uključivala i dijelove samog Municipija, sjedišta Fašističke stranke (danas Narodna čitaonica i Radio-Rijeka), te drugih zgrada na Korzu i u Starom gradu. Na sreću ovaj pokušaj zadiranja u urbano tkivo Rijeke ostao je bez posljedica zbog početka rata, a time je i *Bonavija* pošteđene nakaradnog susjedstva.

Početak rata zaustavio je i Pavellu. On je 22. lipnja 1941. godine, na dan kad je Njemačka napala Sovjetski Savez, dobio idejno rješenje arhitekta Alessandra Bolassa za nebodersku dogradnju hotela, u visini od 11 do 12 katova, koja se skladno nadovezuje na već izvedeni zahvat. Ovaj projekt treba razmatrati u kontekstu sličnih građevinskih poduhvata u tom razdoblju. Naime 1939. dovršen je Mali neboder Raula Puhajla, a te godine počela je izgradnja Riječkog nebodera tršćanskog arhitekta Umberta Nordia na Piazza Regina Elene, koji je dovršen 1942. godine. S druge strane granice od 1937. godine gradio se Hrvatski kulturni dom s hotelom *Neboder* Pičmana i Albinija, koji je trebao postati najviša zgrada u državi.

Gledajući samo idejnu skicu *Bonavije* treba žaliti što nije izvedena nadogradnja u formi nebodera jer bi cijeli korpus ostavljao znatno kompaktniji i uvjerljiviji dojam, no što je to danas.

Da je Pavella naprasno stao s investicijom očigledno je već i iz toga što je prilikom dogradnje iz 1939. godine, ostavio sav stari namještaj u donja tri kata.

Gradski vodič *Guida di Fiume*, koji je pokrenuo Bašćan Polonio-Balbi 1888. godine, a koji je izlazio do kraja drugog svjetskog rata, dragocjen je izvor podataka. Za razdoblje 1941.-1942. godina, donosi spisak riječkih hotela: *Adria*, tada na adresi Via Spalato 2, *Bonavia*, Via Edmondo de Amicis 4, *Quarnero*, koji je vodila Gina Mohovich na adresi Via Garibaldi 17 i depandance na broju 21 iste ulice (današnja Adamićeva), a iznenađenje je ime *Grande albergo Belvedere* na Piazza Dante 7 (Trg Republike Hrvatske).

U istom vodiču navodi se da je Giovanni Pavella imao firmu za izvoz vina na Molo Genova (danas Orlandov gata, zapadno od upravne zgrade Luke) u skladištima 11, 12 i 14. Također se navodi da je bio predsjednik *Istituto fascista Africo-Italiana*, iz čega bi se moglo zaključiti da je imao određenih veza s Libijom ili Etiopijom, dva talijanska kolonijalna posjeda.

Tijekom rata Pavella je nastojao na razne načine održati i hotel i trgovinu vinom na životu. Često se dopisivao s nadležnima da mu se olakša komunikacija prema gradovima u Italiji i Njemačkoj. Nakon kapitulacije Italije 8. rujna 1943., situacija se za njega dodatno zakomplicirala dolaskom njemačkih jedinica pod pukovnikom Kasparom Völcherom 14. rujna 1943. godine. Ta jedinica bila je prethodnica jakih Rommelovih snaga, koje su preuzimale kontrolu nad Istrom, Hrvatskim primorjem i Gorskim kotarom.

Tada je Pavellin sin, koji je bio u talijanskoj vojno-časničkoj školi, odveden u logor u Njemačkoj, gdje je ostao godinu dana. On ga je, vjerojatno, uspio izvući zato što su njemački časnici bili smješteni u hotelu *Bonavia*, pa je imao prilike uspostaviti važne kontakte. Njemačko zapovjedništvo za ovaj dio vojno-operativne zone Jadransko primorje bilo je u Guvernerovoj palači. Poslijeratni sudski spisi, vezani uz konfiskaciju Pavelline imovine, govore nam ponešto o njegovim aktivnostima tijekom rata.

«Pavellina se firma često obraća za ratne usluge i pogodnosti njemačkom okupatoru. Tako se ona pismo od 19. XII. 1944. obraća na njemačkog *Beratera für di Provinz Quarnaro in Fiume*, da joj se osim već izdane dozvole za tu provinciju, izda dozvola vožnje za auto u pravcu Trsta i Venecije, jer da njezin direktor A. Trevisan putuje u *Reich* (Njemačku) radi trgovačkih poslova firme.

Sličnih pisama ima više te godine. Važno je još pismo od 11. I. 1945. koje je upućeno *Consiglio Provinciale della Economia Corporativa*, kojim firma traži, da može telefonom saobraćati sa raznim firmama Italije radi trgovačkih poslova. Tu je i spomenuta firma *Compagnia Giuliana per l'Esportazioni di vini*. U tom pismu iz 1945. godine ističe optuženikova firma da je dobavljač *Wermachta* (njemačke vojske) kroz izvoz vina u Njemačku.

Ta ista optuženikova firma nastavlja do zadnjeg časa da trguje sa neprijateljskim firmama, da opskrbljuje njemačku vojsku. Posljednju isporuku učinila je pod fakturom br. 16374/55 dana 18. IV. 1945. Ta isporuka od 15 bačava neto kg. 10.555 Lit., 11.110 litara po 2.000 Lira = 2.222.000 Lira finog likera upućenog *Höheren SS und Polizaifürer Trieste.*» 9

Giovanni Pavella kao iskusan ugostitelj nije sačekao oslobođenje Rijeke, već je izbjegao u Italiju, prepustivši odvjetnicima pojašnjavanje nejasnoća ratnih dana.

Odmah nakon oslobođenja 3. svibnja 1945. godine, u hotel *Bonaviju* ulaze partizani, prvih dana samo zapovjedništvo, a potom i vojnici, pa se restoran koristio kao menza. Takva situacija potrajala je do 1. svibnja 1947. godine.

Dana 20. lipnja 1947. godine Giovanni Pavella, nakon žalbe na prethodnu presudu, osuđen je u odsustvu. Iako ga je branio ugledni odvjetnik dr. Leon Vio, osuđen je na dvije godine lišavanja slobode, bez prisilnog rada, kao i na konfiskaciju cjelokupnog vlasništva u Rijeci.

Osim hotela *Bonavia*, koji je bio uredno osiguran do 4. listopada 1953. godine, Pavella je ostao i bez vile na Costabelli, te nekretnina i zemljišta; gradilišta u Lovranu, stanova, vila i nekretnina u Rijeci, te ureda i skladišta u Slobodnoj zoni u luci, ali i nekoliko kamiona i automobila FIAT 1100. Iz njegove firme za trgovinu vinom ubrzo je izrasla firma *Istravino*, koja je

preuzela vino iz skladišta Pavella na Costabelli 30. lipnja 1947. godine, a koja i danas uspješno posluje.

Na nivou države nastojalo se i turizmu osigurati novi okvir djelovanja. Tako je pri Saveznom ministarstvu trgovine već 1945. godine bio osnovan organ za turizam i ugostiteljstvo, a i u republikama su formirani odsjeci za turizam. Godine 1947. Jugoslavija ima Glavnu upravu za turizam i ugostiteljstvo, dok su odsjeci u republičkim ministarstvima postali uprave.

Godine 1949. Glavna uprava postaje Komitet, a 1950. ukinuti su i komiteti te uspostavljene Uprave pri Savjetu za promet robom. Administrativni period upravljanja u turizmu donekle prestaje 1950. godine, a završava 1952. godine. U Hrvatskoj najvažnija institucija bila je Ugostiteljsko-turistička komora, da bi se tijekom 1952. i 1953. osnovale turističke organizacije.

U isto vrijeme u Rijeci su se zbivale slične promjene, samo na nižoj upravnoj razini. Godine 1945. u Rijeci je bila osnovana podružnica Zemaljskog hotelskog poduzeća, koja je trebalo oživjeti nekadašnje hotele i restorane. Prvi direktor bio je Dimitrije Nastašić. Kada se tijekom 1946. godine nabavljao inventar za hotele, navodi se da to nije potrebno napraviti u *Bonaviji*, jer je njen inventar očuvan. Inače, Rijeka je bila jedna od tri podružnice Zemaljskog hotelskog poduzeća – uz Split i Dubrovnik, a sjedište je bilo u Zagrebu.

Dana 1. ožujka 1947. formirano je Gradsko hotelsko poduzeće na Sušaku, no *Bonavia* nije ušla u tu firmu, jer je u njoj još bila vojska. Dana 1. svibnja 1947. svi hoteli i restorani Rijeke i Sušaka spojili su se u Gradsko hotelsko poduzeće, a za direktora *Bonavije* došao je Josip Strelov. Gradsko hotelsko poduzeće egzistiralo je do 1949. godine kad se formirala direkcija hotelskih poduzeća, na čelu s direktoricom Brankom Maričić. Dana 1. svibnja 1951. rasformirala se direkcija hotelskih poduzeća i *Bonavia* je postala samostalno poduzeće, zajedno s depandansom, hotelom *Zagreb* (*ex Royal*, *ex Reale*) na Korzu.

Što se tiče opskrbljenosti hotela poslije rata sve je nekako išlo do 1948. godine, kad se situacija naglo pogoršala. Najgora je bila 1949. godina, kad nije bilo bifteka već su najčešći obrok bila dva jaja na oko sa špinatom ili frigane srdelice, lokarde ili oslići. Teletina se na jelovnik vratila tek pedesetih godina. Uglavnom se servirala piletina i to tako da su se živi pilići držali preko zime na hotelskoj terasi i potom se klali prema potrebi. Tako je na jelovniku bilo pečeno pile, pohano pile, pileći ragu...

Vino se donosilo na bačve, s time što je određena količina bila predviđena za ručak, odnosno večeru. Ako bi se ta količina potrošila više nije bilo pomoći. Odmah nakon rata nestalo je uvoznih pića, pa je pojava *Camparija* nabavljenog u Trstu bila senzacija.

U večernjim satima početkom pedesetih godina obično je svirala ostarjela profesorica klavira Bocculini, a kao honorar dobivala je večeru. Hotelski naučnici spavali su u zajedničkoj sobi u hotelu *Zagreb*, u kojoj je bilo osam kreveta.

Nezavisno od svih problema *Bonavia* je bila glavni gradski hotel, no u njenu kavanu radnici su nerado zalazili, jer je zadržala jedan prijeratni, odviše građanski ugođaj.

Godine 1952. *Bonavia* je hotel A kategorije, još uvijek na adresi Edmondo de Amicis broj 4, sa 64 sobe i 97 kreveta. Restoran je uvijek bio oslonac hotela, a tu su bili i bar-kavana i terasa, a navode se i centralno grijanje i lift. Preko ljeta radio je mali bar s terasom na krovu. Depandansa *Zagreb*, hotel B kategorije, imao je 34 sobe i 53 ležaja. Na Sušaku su djelovali i *Neboder*, otvoren 1949. godine, sa 81 krevetom, *Kontinental* sa 68, *Park* sa 74 i *Jadran* sa 65 kreveta.

Glavni restorani bili su *Gradski restaurant*, *Zlatna školjka*, *Istra* i *Klarić*, a među kavanama navode se *Gradska*, *Narodna*, *Sport*, *Učka*, *Express*, *Rječina* i *Korzo*. Kao barovi isticali su se *Neboder* i *Plavi Jadran* (ex *Sala bianca*), tada u kinu *Partizan*.

Godine 1952. u Rijeci je bilo 70.421 turista koji su ostvarili 200.511 noćenja, uz prosječan boravak od 2,8 dana. Za usporedbu Opatiju je posjetilo 31.342 turista koji su, zahvaljujući 9,5 dana boravka ostvarili 301.342 noćenja. Po tim brojkama 1952. godine Rijeka je na razini države sudjelovala sa 4% turista i 3,5% noćenja.

Godine 1954. napokon je asfaltirana stara Lujzinska cesta, između Zagreba i Rijeku, što je dijelom negativno utjecalo na boravak turista u Rijeci, odnosno oni su počeli kroz grad brže prolaziti.

Godine 1955. konačno je obnovljena zgrada nekadašnje Ženske škole na Dolcu, koja je gotovo posve stradala u bombardiranju i požaru početkom 1945. godine. U obnovljenu zgradu, nasuprot ulaza u hotel *Bonaviju*, smješteni su Naučna biblioteka i Moderna galerija. Kako je u prizemlju istočnog krila proradio uvijek zanimljiv Klub kulturnih radnika, ovaj dio Rijeke povratio je dio svojih urbanih karakteristika.

Tijekom 1959. godine otvorena je kavana na vrhu hotela *Neboder*, zabranjen je automobilski promet po Korzu, a gradski prijevoz bio je baziran na trolejbusima - no nama je najzanimljivije da je Izvršno vijeće NR Hrvatske odobrilo investiciju proširenja hotela *Bonavia*. Građevinski dio projektirali su stručnjaci Građevno-projektnog zavoda Lučić-Frančić-Sulowski, dok su inženjeri Rijeka-projekta izradili nacрте instalacija.

«Osnovna koncepcija investicionog programa sastoji se u tome da se na mjestu postojećih dviju stambenih zgrada izgradi novo stambeno krilo. Prva je od tih zgrada u cjelini vlasništvo investitora, pa je otkupljena u svrhu dogradnje hotela. Druga je zgrada također većim dijelom vlasništvo investitora, a preostali bi dio trebalo otkupiti. Obje su zgrade posve dotrajale, pa su neovisno o ovoj investiciji predviđene za rušenje. Istodobno bi se provela rekonstrukcija i modernizacija postojećeg hotela, kako bi se postiglo potpuno funkcionalno i arhitektonsko jedinstvo starog i novog dijela hotela...

Sadašnja funkcionalna shema hotela *Bonavia* pokazuje čitav niz nedostataka.

Objekt ima samo jedan ulaz, kuhinja je smještena u maloj prigradnji u dvorištu, stiješnjena je i nema odgovarajući skladišni prostor; ulaz u hotelski restoran je nekontroliran, a WC-i su izravno vezani na prostorije restorana; kotlovnica centralnog grijanja je nedovoljna i sasvim dotrajala.

Kavana-bar je pristupačna s ulice, a mala banquet sala samo iz restorana.

U objektu postoji samo jedno stubište i jedan osobni, dotrajali lift, nije organizirana doprema hrane u sobe; praonica je smještena na terasi, pa se za prijenos rublja i goriva koriste postojeće vertikalne komunikacije kojima se služe i gosti.

Krovna terasa je skućena, a pristup do terase moguć je samo hotelskim stubištem ili liftom, što je neodrživo.» 10

U odnosu na dotadašnje kapacitete *Bonavije* od 95 ležajeva, dogradnjom šesterokatne (kasnije sedmerokatne) zgrade bilo je planirano da hotel ima 382 kreveta. Prizemlje je prepušteno velikom restoranu, dok se za prvi kat stare zgrade predviđalo da će postati velika dvorana za dnevni boravak i zabavu. U podrumu je projektiran dancing bar, a na posljednjem katu hotela smještaju se apartmani. Vertikalna komunikacija ostvaruje se s nekoliko liftova: za goste, osoblje, za prtljagu i donošenje hrane. Ukratko, u travnju 1959. godine vjerovalo se da će svi građevinski radovi i unutrašnje uređenje biti realizirani za dvije i pol godine, što se pokazalo preoptimistično.

Bilo je različitih problema, od otkupa ukupno 16 stanova u zgradama predviđenim za rušenje (ex hotel *Nazionale*), do problema sa oborinskim vodama koje su onemogućavale temeljenje nove zgrade. Godine 1962. započela je ozbiljnija izgradnja, a 1964. situacija je bila slijedeća:

«Četiri kata su podignuta, a narednog dana narast će novi hotel *Bonavia* na Dolcu za jedan kat. Radovi se odvijaju brzo nakon što su radnici Jadrana imali prošle godine mnogo teškoće s izgradnjom temelja ove velike i reprezentativne hotelske zgrade. Predviđa se da će novi sedmokatni hotel biti pod krovom do maja. Početkom naredne godine moći će primiti prve goste. Stara *Bonavia* normalno posluje i prihvatila je već prve goste iz Engleske. Krajem marta očekuje se grupa od pedeset Austrijanaca koji će odsjesti u hotelu

na proputovanju za neka jadranska ljetovališta. Do sezone će biti otvoren i poznati vrtni restoran hotela *Bonavija*. Bit će prostraniji i ljepši nego do sada.»

11

U tom optimističnom vremenu šezdesetih godina, kada je Jugoslavija ostvarivala značajne ekonomske rezultate i kad se država otvarala prema Zapadu, u vremenu kad je riječka luka stalno povećavala svoj promet, *Bonaviju* je pretekao hotel *Jadran* na Pećinama, koji je 28. lipnja 1964., točno na pedesetogodišnjicu otvaranja, doživio dogradnju kata i kompletno preuređenje.

Daljnja kašnjenja na izgradnji *Bonavije* bila su vezana uz probleme sa isporukom građevinskog materijala, te uz nedostatak stručne radne snage u sezoni.

«Prilikom projektiranja i izvođenja radova projektanti i ugostiteljski stručnjaci zamislili su da buduća *Bonavia* treba biti reprezentativni hotel B kategorije za potrebe tranzitnog turizma. U tom smislu izvršen je i raspored prostorija i prilagođen komfor za korisnike ove hotelske kuće. Tako je uvedeno centralno grijanje u svim prostorijama, automatska telefonska centrala s priključcima u sobama, sve sobe raspolažu s vlastitim sanitarijama i uređajem za signalizaciju. Uređaj za klimatizaciju zraka bit će uveden u sve prostorije dnevnog boravka (restoran, kavana, bar, društvene prostorije, recepcija, dvorana za bankete). Pored toga u prostorijama hotela bit će i brijačnica s frizerom.» 12

Točno šest godina nakon što su izrađeni projekti nova *Bonavia* primila je 27. travnja 1965. godine prve goste, no i tada su trajali radovi na baru i u prizemlju zgrade. Vrlo brzo hotel je po razini usluge zasjenio sve ostale objekte u gradu i okolici, jer je u tadašnjim turističkim anketama superiorno zauzimao prva mjesta s velikom prednošću u bodovima, kako u pogledu usluge, kvalitete i izbora, tako i u pogledu uređenja prostora.

Upravo savršeno funkcioniranje posluge i dobar restoran privlačili su u šezdesetim godinama zanimljive goste. Tako je tu boravila nekad popularna glumica Belinda Lee, za koju su se dovozile naranče iz Trsta, Kirk Douglas boravio je u hotelu u više navrata, ali se uglavnom hranio u opatijskim restoranima. U *Bonaviji* su odsjedali i glumci: Frederic March, Stewart Grenger, Maria Schell, Curd Jurgens, glasoviti redatelj Orson Welles, te talijanski pjevači Claudio Villa, Pepino di Capri, Toni Dallara i Nella Pizzi.

Ono što je zanimljivo, značajni političari nisu odsjedali u *Bonaviji*, ali je tu često, na proputovanjima, odsjedao Miroslav Krleža sa ženom Belom. Taj ugledni književnik i arbitar duhovne elegancije, uvijek je prigovarao zbog imena hotela, tražeći da s promijeni u nešto primjerenije tadašnjem sustavu. Kao gost je bio izrazito čangrizav, uvijek prigovarajući zbog ovog ili onog. No, recimo 1968. godine Krleža je bio tek jedan od 216.000 gostiju u Rijeci koji su ostvarili

487.000 noćenja. Nakon toga brojke su padale, tako da je 1983. godine bilo 120.000 gostiju i 232.000 noćenja.

Sedamdesete i osamdesete godine u životu hotela obilježio je *Captain's Club* u podrumu hotela, s vrlo niskim stropom, ali ugodnom zabavom, te osobljem koje je bilo obučeno kao časnici na trgovačkom brodu.

Osamdesetih godina u hotelu su bili česti gosti glumci Mustafa Nadarević, Boris Dvornik, Aljoša Vučković, glasoviti operni pjevač Vladimir Ruždjak, te splitski pisac Miljenko Smoje, najpoznatiji po nezaboravnom *Malom mistu*.

Hotel je zbog obnove bio zatvoren od 18. ožujka 1999. do 12. ožujka 2000. godine. Prema zamisli riječkog studija *Remik*, na čelu s arhitekticom Jasenom Rechner, hotel je dobio sasvim novo pročelje utemeljeno na ritmičkoj izmjeni ostakljenih dijelova i elemenata od tamnosivog kamena. Osim četiri zvjezdice ponovno je dobio oznaku Grand hotel *Bonavia*, a također je uključen u lanac hotela Gorana Štroka, nazvan *Wren's*, po glasovitom engleskom klasicističkom arhitektu Christopheru Wrenu, koji čini još pet ekskluzivnih hotela u Engleskoj i Škotskoj: *Sir Cristopher Wren's House Hotel*, podno zidina kraljevskog dvorca Windsor, *Taplow House Hotel*, *Wyck Hill House Hotel*, *Cringletie House Hotel* i *Auchterarder House Hotel*.

U obnovu *Bonavije* utrošeno je tridesetak milijuna DEM (15 mil. EUR-a). Hotel ima 114 soba, 6 apartmana, predsjednički apartman, restoran, manje kavane *Louis* (nazvanu po Louisu Armstrongu, legendarnom jazz trubaču) i *Dante* (po nekadašnjoj Piazza Dante) s velikom terasom naslonjenom na Municipij, tri višenamjenske konferencijske dvorane: *Jozefinu*, *Karolinu* i *Lujzijanu*, nazvane po tri povijesne ceste koje su povezivale obalu sa zaleđem.

Za unutrašnje uređenje zaslužna je velikim dijelom i Renata Štrok, čije su zamisli realizirali arhitekti iz zagrebačkog *Art interijera*. Pri uređenju vodila se briga o detaljima. Na prva četiri kata dominira bež boja, u tom tonu izrađen je i kompletan namještaj, tapete i dekor. Peti kat je u plavom tonu, a šesti i sedmi u kombinaciji bež i zelene boje.

Šest vrlo komfornih apartmana opremljeno je unikatno dizajniranim namještajem u boji svijetlog oraha, dok je rezidencijalni apartman namješten u stilu bidermajera, dakle stila koji je obilježi razdoblje između 1830. i 1860. godine u Europi. Dio kupaonica uređen je u stilu bauhausa (Njemačka dvadesetih godina XX. stoljeća), odnosno jugendstila (Austrija oko 1900. godine), a restoran u stilu art-decoa, kao nekakav nastavak jugendstila, odnosno secesije. U hotelu je po zidovima i niz slika Mile Štrok, majke Gorana Štroka. Time je hotelu dan jedan obiteljski naglasak.

Otvaranju hotela 12. ožujka 2000. prisustvovali su brojni uglednici i prijatelji obitelji Štrok iz Velike Britanije, kao i poznata lica iz hrvatskog javnog života.

Hotel *Bonavia* jedno je od onih mjesta gdje se susrećemo s građanskom Rijekom, gdje možemo osjetiti duh Hrvatskog primorja, kao i gostoljubivost ovog grada, s dvije tisuće godina prilično naporene, pa time i zanimljive povijesti.

Bilješke:

1. Lukežić, Irvin: *Životopis Andrije Ljudevita Adamića* iz knjige Grupa autora: *Adamićevo doba, 1780.-1830.*, Rijeka, 2005.
2. Državni arhiv Rijeka (DAR), JU-36, Industrijski spisi br. 216/1876., Felice Eckerl, registracija obrta; Industrijski spisi br. 104/1877.- registracija obrta.
3. *La Bilancia*, Rijeka, 8. lipnja 1876.
4. DAR JU-36, Industrijski spisi, Luigi Spinozzi, br. 209/1877.
5. Comisso, Giovanni: *Le mie stagioni*, Milano, 1963., str. 21
6. Kochnitzky, Leone: *La quinta stagione o centauri di Fiume*, Bologna, 1922., str. 58
7. Crnković, Nikola: *Procjena šteta nastalih uslijed D'Annunzijeve okupacije Rijeke, Argomenti*, Rijeka, 1983., br. 1-2, str. 94
8. Rotim-Malvić, Jasna: *Javna arhitektura međuratne Rijeke*, u katalogu Grupa autora: *Moderna arhitektura Rijeke*, Rijeka, 1996., str. 50
9. DAR, PR 8, kut. 608. br. 72/46, Giovanni Pavella – Viši sud za Istru i Rijeku na Rijeci, dana 20. VI. 1947.
10. DAR, JU 7, kut. 121, *Investicijski program dogradnje i adaptacije hotela Bonavia*, str. 4-5
11. NN: *Raste hotel, Novi list*, Rijeka, 13. ožujka, 1964., str. 4
12. Kosier, S.: *Do kraja 1965. kompletna Bonavia, Novi list*, 23. rujna 1964., str. 4
13. Mimica-Ignatoski, Karin, urednica: *100 vodećih hrvatskih restorana*, Rijeka, str. 68